

מדינת ישראל
משרד החינוך
המינהל הפדגוגי
השרות הפסיכולוגי יעוצי

קש"ר:

קשב ושיח רב תרבותי

יצירת שיח מוגן בנושאים קונפליקטואליים

"علاقة" "קשר"

إصغاء لحوار متعدد الثقافات
خلق "حديث محمي" في مواضيع النزاع

"Care-full Listening and Conversations"

Creating Dialogue between Members
of Conflicting Multi-Cultural Groups

כתיבה ועיבוד נוסח מורחב ועדכני: ישי שליף, אירית לויטן ורחל פארן

עורכי נוסח ראשון: חנה שדמי ואסנת בינשטוק

עריכה ועיבוד נוסח בערבית: היאם טנוס

עריכה ועיבוד נוסח באנגלית: נורמן אנטין וישי שליף

צוות החשיבה: אסנת בינשטוק, ג'ודי בן עזרא, מונדיר חורי, היאם טנוס, לאה יעקובי, אילת ירון, דורי לוי, אירית לויטן, מתמוד סאלאת, אורלי סרוסי, חסן עיד, רג'אח עיאשי, עמילי ענבר, רחל פארן, חנה שדמי וישי שליף

עיצוב גרפי: סטודיו "שחר שושנה" מקבוצת סקורפיו

הוצאה לאור: מחלקת הפרסומים, משרד החינוך

תשס"ז 2007

תוכן העניינים

5	פתח דבר
7	מבוא
7	הרציונאל
8	הגישה הנרטיבית - רקע תיאורטי
10	המטרות
10	אוכלוסיית היעד
10	עקרונות מנחים
11	מבנה התכנית
11	כלים שיילמדו
13	פרק א': סיפורי חיים - סיפורים תרבותיים שורשיים מהם אנו שואבים כוח
15	פרק ב': הדהוד - סיפור נוגע בסיפור
18	פרק ג': הצהרת כוונות - מטרות השיח על נושאים במחלוקת
21	פרק ד': שיח מוגן - יצירת כללים לקשב ולשיח רב תרבותי
25	פרק ה': 'אי ידיעה' - שאלות מתוך עמדה של התעניינות וסקרנות
28	פרק ו': הזהות הקבוצתית - השתייכות קבוצתית כמשפיעה על הזהות האישית
30	פרק ז': 'כנס השדים' - החצנת הבעיה חלק א: הכרת הרגשות והשפעתם
	פרק ח': שאלות של השפעה יחסית - החצנת הבעיה חלק ב':
34	מגבלות השפעת ה'שד' על האדם והשפעת האדם על הבעיה
38	פרק ט': נקודות אור - לחפש את היוצא מן הכלל החיובי והמעצים לסיפור הקונפליקטואלי הבין-תרבותי
41	פרק י': להיות במרכז ובשוליים - השפעת השיח החברתי על קונפליקטים בין קבוצות
44	פרק י"א: ערכי אבותינו - בירור הסיפורים ההיסטוריים כבסיס לבחירה ערכית
46	פרק י"ב: להיכנס לנעליים של האחר - ראיית הדברים מהזווית של בן הקבוצה האחרת
49	פרק י"ג: טוויט סיפור בין תרבותי מועדף - עיבוי נקודות האור ויצירת סיפור חלופי מועדף
52	פרק י"ד: סיכום פיוטי
54	יישומים נוספים של התכנית
57	סיכום
58	ביבליוגרפיה
59	נספחים
59	נספח א': כללי שיח מוגן
60	נספח ב': מצגת תכנית קש"ר
67	מילון מושגים
68	רשימת ספרות מומלצת הקשורה לנושא

פתח דבר

החברה הישראלית מורכבת מפסיפס אנושי, עשיר ומגוון המזמן מפגשים של יחידים ושל קבוצות בעלי רקע שונה כגון - יהודים וערבים, דתיים וחילונים, וותיקים ועולים חדשים, ימין ושמאל, בני דתות שונים, בני מוצא שונים, מבוגרים וצעירים, גברים ונשים ועוד. מפגשים אלה מזמנים דיון בסוגיות מורכבות, השנויות לעיתים במחלוקת. מפגשים בין תרבותיים אלו, של שיח בתנאי מחלוקת קורים במקביל גם בחברת התלמידים בבית הספר. שיח בכיתות על נושאים השרויים במחלוקת מלווה לעיתים בתחושות של חוסר אמון, חשדנות, חוסר סובלנות, דבקות בסטריאוטיפים ובדעות קדומות. במקרים רבים מפגשים אלו טעונים בסערת רגשות המסלימה להתנהגות אלימה - מילולית ופיזית.

מאפיין בולט בשיח זה הוא היכוח - עימות בין הקולות השונים בו כל צד מבקש להכריע את הצד האחר. נקודת המוצא של תכנית זו לעודד שיח בו ניתן מקום לריבוי ולמגוון של דעות מתוך עמדה של הקשבה לסיפור האישי - האנושי, לנרטיב השונה, להדגשת הכוחות והייחודיות של האחר בסיפור ולא מתוך עמדה ביקורתית ושיפוטית המחפשת הכרעה.

עקרונות ניהול השיח המוגן שאובים מן הגישה הנרטיבית הנשענת על הקשבה ועל אי הידיעה, על החצנת הבעיה המסופרת ויצירת הדהוד לה, תוך שהיא מאפשרת לסיפורים כואבים להישמע ותוך בניית סיפורים חלופיים ומועדפים על המצב.

התלמידים מוזמנים בשיח להביע רגשות (תסכול, כעס ועצב) במרחב מוגן תוך עריכת היכרות עם רגשותיו ותפיסותיו של הצד השני. תפקידו של המורה המנחה ליצור בכיתה מרחב המאפשר את השמעת הקולות השונים, תוך הקפדה על כללים המאפשרים למשתתפים הגנה וזהירות, ולעודד את מספרי הסיפור האישי לבחון דרכים וזוויות חדשות להתבוננות בסיפורים ולבחון פרשנות חדשה למצב הנמצא בקונפליקט.

התכנית מבוססת על עבודה תיאורטית והתנסותית של קבוצת יועצים ופסיכולוגים בקידום שיח רב תרבותי ובהכשרת יועצים ופסיכולוגים לשימוש בכלי זה.

תודתנו נתונה לכל השותפים בחיבור תכנית ייחודית זו - על תרומתם להעצמת אנשי המקצוע ופיתוח יכולותיהם לתפקד בחברה רב תרבותית.

אנו מאמינות כי חינוך לשיח המעודד הקשבה לאחר, בעיקר במצב של קונפליקט, יש בידו למנוע את הסלמת הקונפליקט לקיטוב חברתי.

גיודי בן עזרא

מנהלת אגף ייעוץ, שפ"י

חנה שדמי

מנהלת אגף א' שפ"י

מבוא

הרצינות

בחברה הישראלית חיות ביחד קבוצות אוכלוסייה השונות זו מזו מבחינה דתית, לאומית, פוליטית ותרבותית ומבחינת השקפות העולם ואורחות החיים. בין הקבוצות השונות ניתן למנות את הקבוצות הבאות: דתיים – חילוניים, יהודים – מוסלמים – נוצרים, ימנים – שמאלנים, ותיקים – עולים, יוצאי מדינות אירופה – יוצאי מדינות האיסלאם, 'צפוניים' – דרומיים ומרכז – פריפריה. השונות בין הקבוצות משפיעה הן על השיח האישי והן על השיח הבין אישי והציבורי בחברה הישראלית ויצרת לעיתים מתח רב בין חלק מקבוצות אלו. קבוצות רבות נתפסות על ידי חברי הקבוצות האחרות כמנסות לכפות את דעתן והתנהגותן עליהם, דבר המעצים את תחושת הקונפליקט. המצב המיוחד של מדינת ישראל (מהפן המדיני, הביטחוני, הכלכלי, הדתי והחברתי) משפיע רבות על הנפישות ביחסים הבין קבוצתיים.

פעמים רבות ניתן לאפיין את השיח בין הקבוצות האלה כמאבק ולא כדיאלוג.

בחברה הישראלית בכלל ובמערכת החינוך בפרט קיימות דעות שונות ומגוונות המתייחסות לצורך ולאפשרות של שיח בין קבוצתי. דעות אלו נעות בין שני הקטבים: בקוטב אחד נמצאים אלה שחושבים כי הדרך היחידה להגיע לפתרון הקונפליקטים הבין קבוצתיים היא לדבר על הדברים, ואילו בקוטב השני נמצאים אלה המסרבים ליצור שיח עם קבוצות השונות מהם.

בתוך שנה קבוצה נרחבת של אנשים שהיו מאוד רוצים ליצור שיח, אולם חוששים לדבר על נושאים רבים מסיבות שונות, כגון: התחושה שחופש דיבור אמיתי אינו קיים משום שלעיתים קיימת "סתימת פיות", תחושה של פחד לאבד שליטה על הקבוצה, מחשש לפגוע ולהיפגע, העדפה של שמירה על 'שקט תעשייתי' ומחוסר מודעות לאפשרות לשיח.

פן נוסף המרתיע רבים מהידברות הוא הדרך הנפוצה לשיח בין קבוצות תרבותיות שונות, במיוחד הדרך הבאה לידי ביטוי במדיה, שמאופיינת בחוסר הקשבה, בצעקנות, בשימוש בסיסמאות, בהכללות ובדעות קדומות, דרך הדומה יותר לזירה של היאבקות מאשר לשיח מכובד.

מתוך דאגה להשלכות השליליות של מצב עניינים זה המביא לעיתים קרובות להתנתקות בין חלקי החברה, מתוך הרגשת אחריות לפוטנציאל התרומה שיכול להיות לשיח זה בחברה בכלל, ומתוך תפיסת תפקידה של מערכת החינוך ללמד ולחנך את האזרחים לעתיד טוב יותר, חיפשו מחברי תכנית זו אחר גישה וכלים שיענו על השאלות הבאות:

- באמצעות איזה דרכים נוכל להרגיע את החששות המוצדקים של הנמנעים משיח?
- איך ניתן להתגבר על היסטוריה של השתקה של חלקים מסוימים של החברה?
- איך ניתן ליצור תנאים בטוחים בהם יתאפשר למיעוט להשמיע את קולו?
- איך ניתן לקיים שיח בו ההקשבה, הסקרנות והכבוד יהוו את התשתית לשיח?
- איך ניתן ליצור שיח שלא רק ישכפל ויחזק דעות קיימות, אלא גם יאפשר בחירה, חופש ושינוי?

לדעת כותבי תכנית זו הדבר אפשרי.

תכנית קש"ר המוצגת במדריך זה בנויה על גישה שממנה נגזרים הכלים שמאפשרים שיח מתוך הקשבה, סקרנות וכבוד. כלים אלו יאפשרו יצירת מרחב שיחה מוגן: מרחב שבו יוכלו המשתתפים, מצד אחד, להקשיב מתוך סקרנות ורצון להכיר את הרגשות של הזולת, מחשבותיו ואמונותיו ומצד שני יוכלו להביע את עצמם בביטחון. מטרת השיח איננה ליצור ויכוח, שכנוע, או פשרה, אלא לפתוח ולפתח הקשבה מתוך כבוד לשונה. ההנחה היא

שאם ניצור את המקום המאפשר והשמור הנותן לגיטימציה להבעת דעות שונות ואוטנטיות בליווי הנחייה, יהיו פחות בלבול, חוסר אונים, כעס וזעם. מהניסיון שנצבר מהפעלת התכנית נמצא שבאופן פרדוקסלי התפתחו מתוך השיח תפיסות, אמונות וקשרים חדשים ובלתי צפויים דווקא בגלל חוסר ההכוונה לפיתרונות.

הגישה התיאורטית המנחה את כתיבת התכנית הזו היא הגישה הנרטיבית (ווייט ואפסטון, 1990; צ'סין ושות', 1996; ווינסלייד ומונק, 2000; שליף, 2005). אנשים שונים ימצאו שחלקים שונים של התכנית דומים ומשיקים לגישות אחרות המוכרות להם, כגון: גשטלט, גישור טרנספורמטיבי, גישות מזרחיות וגישות הומניסטיות.

הגישה הנרטיבית - רקע תיאורטי

הגישה הנרטיבית, הסיפורית היא חלק מהשינוי הכללי שחל במדעי החברה והרוח ותפס בהם מקום חשוב. להלן נציג את עקרונות הגישה הנרטיבית שנשאבו מתחומים שונים: פילוסופיה, היסטוריה, סוציולוגיה, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה וניתוח ספרותי.

1. עיקרון המשמעות

במהלך חייו עובר האדם התנסויות וחוויות רבות. לעיתים קרובות אין לו השפעה על המציאות עצמה, אולם הוא נותן משמעות לחוויות ולהתנסויות שהוא עובר. כיוון שנתנית המשמעות היא מרכיב מהותי במבנה הנפשי של האדם (פרנקל, 1970; ווייט ואפסטון, 1990), חשוב לנו להתייחס ל'סיפור' אותו רוקם האדם על פי המשמעות אותה הוא מעניק למאורעות ולחוויות ולא למה שנראה לנו כמציאות האובייקטיבית. במקרים רבים המשמעות אותה הוא מעניק להתנסויותיו נשאבת מהנורמות המקובלות בחברה בה הוא חי או מוכתבת על ידן, אולם גם אז יש לו יכולת ליצור מכוונות עצמית ולא רק להיות נכפה או נדחף. אין תגובה אוטומטית לאירוע מסוים, אלא התגובה תלויה במידה רבה מאוד בפירוש ובמשמעות שהוא מעניק למאורעות. על פי תפיסת עולם זו, לאדם חופש פעולה ויכולת לבחור במשמעות או ב'סיפור' אותו ירקום על המאורע אותו חווה.

2. עיקרון הרב-סיפוריות

מהתפיסה שהמשמעות והפירוש שמעניק האדם למציאות הם הרלוונטיים נובע העיקרון שלמציאות ישנם סיפורים ומשמעות רבות. גם מניסיונונו אנו מכירים את תופעת ה'רשומון': אותו אירוע אנשים שונים רואים בדרכים שונות. גם כאשר אנחנו חוזרים לאותו ספר או לאותו סרט ניתן, לעיתים, משמעות שונה למה שנראה כחוויה זרה. במגוון הרחב של הסיפורים/פירושים הפוטנציאליים שיכולים להיות מוענקים לתופעות אותן אנו חווים, ישנם גם 'סיפורים' שליליים וגם חיוביים יותר. על פי גישה זו, שלמציאות יש הרבה סיפורים ולסיפורים הרבה פירושים אפשריים (ווייט ואפסטון, 1990; פרידמן וקומבס, 1996) ושבני האדם עשירים בחוויות ובניסיון, הרי שרק חלק יכול להיות מסופר ולבוא לידי ביטוי בפרק זמן נתון. האדם יוצר לעצמו סיפור על סמך חלק מהאירועים שהוא חווה כאשר חלק מהניסיון נשאר מחוץ לסיפור. הסיפור המסופר נקרא על פי הגישה הנרטיבית: "הסיפור הדומיננטי". כל אותם היבטים שאינם כלולים בסיפור הדומיננטי ושעשויים להוות תשתית לסיפור אלטרנטיבי מועדף נקראים: יוצאים מן הכלל, רגעים נוצצים, נקודות אור או "תוצאות ייחודיות" (unique outcome). בכל עבודה על פי הגישה הנרטיבית נשאף למצוא את היוצאים מן הכלל האלו ולארוג מתוכם את הסיפור האלטרנטיבי המועדף, שיעצים את האדם או הקבוצה.

3. עיקרון ההבניה החברתית

הגישה הנרטיבית (פרידמן וקומבס, 1996) כגישות רבות במדעי החברה והרוח (גרמן, 1991) רואה את הזהות כנבנית בהקשר החברתי. התהליכים של הענקת משמעות ושל רכימת סיפורי חיים על ההתנסויות

שאנו עוברים (שהזכרו לעיל) קורים תוך כדי תקשורת ואינטראקציות בין אישיות בתוך החברה בה אנו גדלים ולא רק רק בין האדם לעצמו (פרידמן וקומבס, 1996). הנורמות, השיח החברתי, ודפוסי החשיבה המוסכמים אינם רק תוצר אישי של האדם. האדם נולד לתוך הדברים הללו והמשמעויות שהוא נותן להם מושפעות מהמשמעויות הקיימות בחברה אליה הוא נולד.

בהקשר זה חשוב לנתח את האופן בו מתנהל השיח החברתי (discourse) כלומר: מה נאמר? מי אומר זאת? באיזו סמכות? (מדיגן ולאן, 1998) וכיצד הוא משפיע על בני האדם. בכל חברה יש קבוצות מועדפות שקולן נשמע יותר וקבוצות שוליים שקולן נשמע פחות, לדוגמה: קולם של הפנסיונרים נשמע פחות מקולם של האנשים העובדים, ולכך יש השלכות רבות, כגון: על חלוקת המשאבים (כמות המשאבים המועברת לפנסיונרים לעומת המשאבים המועברים לילדים צעירים).

בהקשר של שיח בין קבוצות שונות בחברה נתונה, יש חשיבות עליונה להכיר מקרוב את השיח החברתי הדומיננטי ואת השפעותיו. מי במרכז? מי בשוליים? קולו של מי נשמע וקולו של מי אינו נשמע? מהן ההשפעות של מצב עניינים זה? מי קובע את דמותה של הקבוצה האחרת? איך התקשורת מציגה את האחר ומהן התוצאות של התפיסות המרכזיות שמצויות אצל אלו שקולם נחשב יותר?

4. עיקרון השפה כמעצבת מציאות

בתהליך של נתינת משמעות או רקימת הסיפור' למאורעות חייו של האדם יש משמעות לשפה. על פי תפיסה זו, השפה אינה רק כלי לתיאור 'מציאות' קיימת, אלא היא עצמה יוצרת מציאות. על פי הגישה הנרטיבית נשתמש בשפה כדי לאפשר שינוי. מושג מרכזי בגישה זו הוא 'שיחה מחצינה'. 'שפה מפנימה' כגון: הוא פחדן, הוא בעל כשרון, מייחסת איכויות וחסרונות לאדם באופן מבני ורואה באדם ובתיאורו משהו אימננטי-מהותי דבר המקשה על שינוי ועל פיתוח מרחב בחירה. לעומת זאת הגישה הנרטיבית מציעה שימוש בשפה 'מחצינה' לתיאור תכונות התנהגות והתנהלות של האדם כדי להדגיש את היחסים שמתקיימים ביניהם לבין האדם (ווייט ואפסטון, 1999; בירד, 2001). למשל: הפחד גורם לי להסתגר בבית כיוון שהוא מעלה במוחי סיטואציות של אימה, או הכישרון מאפשר לי לדמיין סיטואציות עתידיות ולהציגן.

לסיכום, יש להפריד בין הבעיה לאדם, ולכן האדם אינו הבעיה. הבעיה נתפסת חיצונית לאדם.

5. עיקרון השוויוניות והשיתופיות

לעיקרון זה יש שתי פנים בעיצוב השיח עם האחרים. מצד אחד, בבואנו להבין את האחר אין אנו רוצים לכפות עליו את תבניות החשיבה, הפירוש והתפיסה שלנו. אנו רואים אותו כמומחה לפירוש חייו, אמונותיו, התנהגותו ויחסיו עם חברתו. דבר זה מחייב בדיקה של העדפותיו ותפיסותיו של האחר. בגישה הנרטיבית ננסה לא להניח לגביו או לייחס לו דברים, אלא לשאול אותו ולפעול הרבה יותר צמוד למה שחשוב לו (מורגן 2000). מאידך, אין אנו מנסים להתעלם מהערכים ומהעמדות שלנו, אלא אנו רואים חשיבות רבה בשיתוף ובשקיפות שלנו כלפי האחר.

להשקפה זו יש משמעות לא רק בשיח בין קבוצות אלא גם לתפקידו של המנחה בשיח כזה. על פי השקפה זו תפקידו של המנחה נעשה מתוך ניסיון להפחית את הסמכות המוענקת למנחה מצד אחד ומצד שני - לחזק את השוויוניות והשיתופיות בלי להתעלם מאחריות.

לסיכום, על פי עיקרון זה, למנחה, למורה או אפילו לאיש מקצוע טיפולי יש תפקיד של מאמן ומומחה לתהליך, ולא מומחה לתוכן. הדבר מציב במרכז את רעיונותיו ואת תפיסותיו של הקליינט מצד אחד ומצד שני - משתף ושקוף לגבי רעיונותיו ותפיסותיו של המנחה.

6. עיקרון ה-DNA

חלק גדול מהעבודה בגישה זו מעודד אנשים להגיע לסיפורים מפורטים ומלאים על האירועים משום שעל פי גישה זו לסיפור (telling), לפרשנות ולמשמעות האישית יש חשיבות רבה. דרך זו מקרבת אותנו לעולמו הפנימי והייחודי של האדם ונותנת לו תחושה שמקשיבים לו באופן מקסימלי.

פן נוסף לעיקרון זה הוא מה שמקובל לומר בשם סלודור מינושין "שבאופן פרדוכסלי ככל שנהיה ספציפיים יותר, כך נהיה אוניברסליים יותר". כלומר: ככל שנוגעים בסיפורים אישיים יותר, כך מוצאים מרכיבים דומים וחופפים אף בין אנשים שונים המצויים במחלוקת או במאבק.

כמו כן, אין צורך, לפי גישה זו, לאסוף הרבה אינפורמציה ולנתח כדי לקבל תמונה כוללת. ההתמקדות והירידה לפרטים בסיפורים האישיים מקרבים אותנו במהירות לרגשות, לאמונות, לערכים, ולמחויבויות של האדם. אנו עוסקים יותר ביצירת סיפורים מועדפים על ידי דליית הסיפור האלטרנטיבי, ועל כן, במידה מסוימת, איסוף אינפורמציה המבוססת על הסיפור הקיים סותר את המטרה של מציאת אירועי חיים שניתן לשזורם לסיפור חלופי מועדף.

המטרות

- להקנות כלים לקשב ולשיח-מוגן רב תרבותי על נושאים הנמצאים בקונפליקט בחברה הישראלית הן בהקשר הרחב והן בהקשרים ספציפיים כגון: בתי ספר או קהילות המצויות בקונפליקט.
- ללמד אנשי מקצוע גישה וכלי עזר להנחייה לקשב ולשיח-מוגן רב תרבותי.
- ליצור שינוי בתפיסות, במשמעויות ובתחושות מתוך ההקשבה והשיח הייחודי שיפותחו.

אוכלוסיית היעד

- אנשים מקבוצות שונות
- סטודנטים
- תלמידים מכיתות ה' ועד סוף התיכון
- אנשי מקצוע מתחום בריאות הנפש
- מנחים ומגשרים

עקרונות מנחים

1. יצירת דיאלוג בנושאים רב-תרבותיים קונפליקטואליים מחייבת הכנה מוקדמת ובניית חוזה ברור. החוזה צריך להיעשות עם כל הנוגעים בדבר בקבוצה איתה אמורים לעבוד. הדבר דורש ניתוח מערכתית עם המזמין או עם האדם אותו אנו משכנעים כדי לוודאות שלא יהיה גורם במערכת שיכשיל את התהליך. יש לקבוע היקף שעות מספיק כדי שהמאמץ לא יירד לטימיון. יש להסביר את יסודות הגישה ולראות שיש הסכמה להם כיוון שהם שונים מהרגיל. יש להיות רגישים לנושאים של כוח וסמכות: האם הסכמה של מנהל פירושה הסכמה אוטומטית של מוריו? האם הסכמה של מורים היא הסכמה אוטומטית של התלמידים? ככל ששלב זה ייעשה ביסודיות, כך יש סיכויים גבוהים יותר להצלחה.
2. עריכת התכנית בקבוצות של כ-20 משתתפים עדיפה.
3. במערכות חינוך, התניית קיומן של השיחות בהכנה מוקדמת של המורים על ידי יועצים ופסיכולוגים. לא ניתן לבצע את השיחות כהלכה בכיתות גדולות. מומלץ לערוך שיחות אלה במסגרת של חצאי כיתות, כשיחידת הזמן של כל סדנה תהיה שיעור כפול.

4. עשיית תהליך של מטה קוגניציה – רפלקציה, קרי: סיכום ומבט מהצד על התהליך שנעשה לפחות בסיום כל מפגש. ניתן לעשות זאת בנקודות מפתח במהלך המפגשים. שאלות המאפשרות תהליך זה הן: מה למדנו במפגש זה? מה גרם התהליך ולמה? איך ניתן ליישם זאת במסגרות ובהקשרים אחרים?
5. התחלת התכנית בקבוצות הומוגניות ורק אחר כך מעבר לקבוצות מעורבות, במיוחד כאשר הקבוצה המעורבת נוצרת בעקבות יוזמה לצורך הפעילות והיא אינה קבוצה טבעית שממילא נפגשת.
6. גיוון המתכונת בה מגישים את התכנית. ניתן לעשות חלקים רבים של התכנית באופנים שונים ולא רק מילוליים, למשל: ציור, דרמה, תנועה, פיסול.

מבנה התכנית

בתכנית קש"ר ארבעה עשר פרקים. התכנית בנויה נדבך על נדבך כך שהכלים הנלמדים בכל פרק מבוססים, בדרך כלל, על מיומנויות שנלמדו בפרקים קודמים.

כל הפרקים בנויים באופן דומה:

<p>בחלק זה מוסברים הרעיונות התיאורטיים שנמצאים בבסיס הפעילות ושיטופלו ויועברו באותו מפגש. בכל מפגש חשוב להסביר למשתתפים את הרציונאל. לעיתים ניתן להמשיג את אותו באופן ברור יותר לאחר הפעילות והדיון.</p>	הרציונאל
<p>בחלק זה מובאות הנקודות המרכזיות אותן יש להדגיש ולהפיק במשך המפגש והדיון.</p>	המטרות
<p>בחלק זה מובאת רשימה של החומרים אותם צריך המנחה להכין לפני המפגש.</p>	החומרים
<p>בחלק זה מובא פירוט השלבים השונים, חלוקת הזמן והפירוט של כל פעילות. יש לציין שחלוקת הזמן הינה המלצה בלבד. כל מנחה רשאי לחלק את הזמן לפי ראות עיניו, אולם חשוב ביותר לשים לב לחלוקה שקבע המנחה מראש כדי שלא יאזל הזמן באמצע הפעילות. דרך העבודה המומלצת היא סדנה. המנחה יכול לשנות על פי ראות עיניו את מתכונת המפגש, למשל: עבודה במליאה, אקווריום, זוגות, שלושות, קבוצות קטנות.</p>	מבנה המפגש
<p>כפי שצינו הרי יש חשיבות רבה למטה קוגניציה ולרפלקציה על התהליך, שייעשו בטקס הסיום. ניתן להדפיס ולהביא למפגש הבא את התוצרים ומילות הסיכום של כל מפגש – ניתן לגייס לכך את אחד המשתתפים.</p>	טקס סיום
<p>בחלק מהמפגשים שבהם ישנם תוצרים לפעילות – הם יפורטו.</p>	התוצרים
<p>בחלק זה יהיו פעמים רבות הערות חשובות להנחייה או לפעילויות חלופיות. על המנחה לקרוא את ההערות להנחייה לפני המפגש.</p>	הערות להנחייה

כלים שיילמדו

להלן רשימת הכלים שיילמדו בתכנית ושניתן לישמם במגוון רחב מאוד של הקשרים.

- הקשבה צמודה לשפת המספר
- שאלות סקרניות
- הדהוד
- ברור כוונות, ערכים ומשמעות
- כללי קשב ושיח מוגן

- שאלות של השפעה יחסית של הבעיה המוחצנת
- חיפוש נקודות אור
- דיון תוך כניסה לנעלי האחר
- חיבור נקודות אור לכדי סיפור מועדף
- טקס סיום